

I-540812/2

**"РЯС" БІБЛІОТЕКА
ДЛЯ ВСІХ**

Др. КИРИЛО ТРИЛЬОВСЬКИЙ.

РОСІЙСЬКА ЦАРИЦЯ
КАТЕРИНА II.

Випуск 2.

В.
ОБ.
3

Слово до Вп. П. Читачів.

Цей 2. випуск нашої бібліотеки „Ряст“ присвячуємо російській цариці Катерині II. — найяскравішій постаті з усіх російських царів.

В своїх піснях український народ називає її „суча“ або „вража“ Катерина — і це не дарма. Це ж вона „доконала вдову-сиротину“ (себ-то: Україну), як каже Т. Шевченко. Вона скасувала гетьманську владу (а з нею і своєрідну автономію України), завела кріпацтво на Україні і нарешті зруйнувала гніздо козацтва — Запорозьку Січ, а козаків виселила на Кубань. Взагалі, як каже пісня: „степ широкий, край веселий тай занастила“... З України вона поробила, на московський лад, губернії, завела свою адміністрацію суди, військо — і тим запечатала долю України майже на 150 літ.

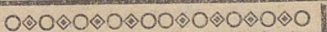
Та „душі живої“ вона не скувала; національний вогник жеврів у серцях українського народу — і нарешті вибухнув великим полум'ям в 1917. році. На наших очах Україна відроджується культурно, економічно й політично.

Цю брошурку про Катерину II. написав наш визначний політичний діяч і публіцист Др. Кирило Трильовський — і це надає їй особливу цікавість: Катерина II. зруйнувала Січ, а „батько Кирило“ відродив її традиції в формі пожарничо-руханкових товариств „Січ“ від 1900 р. і в формі уже таки чисто військової організації „Українських Січових Стрільців“ від 1913 року, з якої вийшов знаний легіон УСС-ів.

Ця брошурка кидає промінь світла на життя „Божих помазанників“ — царів, яких уже Т. Г. Шевченко представляв в усій наготі в своїх творах. В цім її значіння — і ми сподіваємося, що вона сповнить своє завдання, якщо знайде попертя й поширення серед читаючого загалу.

— „Р Я С Т“ —

Бібліотека для всіх. — — Популярний місячник
під редакцією ІВАНА ЗУБЕНКА.

Випуск 2. | | Ціна 50 с.

Д-р Кирило Трильовський.

РОСІЙСЬКА ЦАРИЦЯ
КАТЕРИНА ІІ.

НАКЛАДОМ В-ВА „ОКА“

КОЛОМІЯ, 1927.

Всі права застерігається.

Copyright 1927. by O. Kuzma Kolomea — Galicia

Печатано в Коломиї,
у М. Бойчука, Собіського 44.

I-540812/2

1927. E.O. 918

Катерина II.

Російська цариця (уроджена 1729 р., померла 1796 р.)

Ой, ти, суча Катерино,
Що ти наробила —
Степ широкий, край веселий
Тай занастила. —

Ось таке лише мав сказати український нарід про російську царицю Катерину II. (другу), називану російськими істориками „Великою“. А наш Тарас Шевченко так і ствердив, що вона то власне „доконала вдову — сиротину“, цеб-то Україну. — Вона-ж наказала

зруйнувати Січ Запорозьську (1775 р.) — вона знесла гетьманський уряд (1764 р.) та своерідну, автономну організацію на Гетьманщині (в рр. 1781 та 1884), вона завела на Україні кріпацтво, таке, як досі було в Московщині (1783 р.). А московське кріпацтво означало тільки, що повна неволя. Тарас Шевченко й писав про московських та українських панів-дідичів свого часу:

У нас — чого то ми не вмієм?!
І зорі лічим, гречку сієм,
Француза лаєм, *продаєм*
Або у карти програєм
Людей не негрів — а таких
Таки хрещених —
Но простих

Одним словом — Катерина прямо прикувала до землі українських селян, і знизила їх на ступень простого, господарського інвентаря, а останні ознаки української державности знищила пляново так, щоби і помину про них ніякого не було.

Це робилося впрочім московським урядом безперестанно, почавши вже від нещасного Переяславського договору Богдана Хмельницького з Москвою в 1654 році.

Цариця Катерина II. була дочкою князя Христіяна Августа з Ангальт-Цербету, а уродилася в році 1729. в Штетині, де її батько, праський генерал — був губернатором. На припоручення пруського короля Фридриха II. („Великого“) призначила її цариця Єлисавета за жінку свому своякові Петрові князеві Гольштайн-Готорп, котрого назначила своїм наслідником. Катерина звалася первісно: Софія Августа, а щойно в р. 1744., прибувши

в Росію, вона перейшла з протестантської віри на православну та прийняла імя Катерини Алексіівної. Зараз на другий рік вона вийшла заміж за того князя Петра Федоровича, котрого цариця Єлисавета іменувала російським великим князем. Однак те подружжя щасливим не було. Петро — був це простак, відданий різним грубим забавам, а і з жінкою поводився в грубий спосіб. Це було й заохотою для двораків, щоби також Катерину ненавидіти та їй докучати. Та вона все зі спокоєм зносила, а тимчасом старалась чемним поведженням позискати собі якнайбільше прихильників.

Уже в р. 1753 знайшла вона собі коханця в особі графа Сергія Салтикова, котрий і був батьком її першої дитини — Павла.

Родився він 1754 р., а по смерті матері (1796 р.), котру сильно ненавидів — став і він російським царем. Своїми дивацтвами і непослідовністю він однак так надоїв дворакам та офіцерам, що вони його — по 9 роках пановання — задушили таки його власною офіцерською лентою.

Любощі Катерини з графом Салтиковим діялися властиво з відома цариці Єлисавети, котра дбала про те, щоби престіл російських царів мав запевненого наслідника на випадок смерті Петра. Зараз по народженню Павла — цариця вислала графа Салтикова за границю, яко дипломатичного посла. Значить — він своєю службу сповнив, то най собі іде далі.

Але Катерина, засмакувавши яблук з чужого саду, на тім не перестала і незадовго потім найшла собі нового коханця в особі

гарного поляка Станислава Августа Понятовського, що приїхав до Петербурга з Парижа в товаристві англійського посла. Вона й ходила до нього у вечірній годині в мужеськім перебранню. За ті хвили любовної насолоди вона й віддячилася потім Понятовському в цей спосіб, що при помочі свого посла в Польщі, при помочі 2 500 000 рублів, а не менше і при помочі натиску свого війська в Польщі — вона переперла вибір Понятовського на польського короля. Він був ним більше як 30 літ, і на той час припадають всі три розбори Польщі. Однак ж треба признати, що він всіма силами старався рятувати свою державу і піднести культуру свого народу. — Було однак вже запізно: держава польська тріскала по всіх швах і перестала в р. 1795 взагалі існувати, а Понятовський виїхав до Петербурга, де незадовго й помер. Історики польські і досі не віддали його пам'яті такої почеси, на яку він своєю працею вповні заслужив, бо так діється звичайно з політиками, котрим їх гарні наміри не повелися. Щойно тепер звісний польський посол Ян Заморскі виступає в „Пшегльондзе вшехпольскім“ (ч. 6 з 1925 р.) в обороні пам'яті того короля, так заслуженого для відродження польського народу.

Слідуючим коханцем Катерини став Григорій Орлов, старшина гвардії, мущина незвичайної краси, але і брутальности. Ближчі відносини з ним були і з цієї причини важні для Катерини, що чотирьох його братів служило в чотирьох ріжних полках гвардії (надворного війська) і старалися між нею позискувати прихильників для Катерини.

Вона старалася взагалі придбати для себе якнайбільше прихильників на царськiм дворi, а то так мiж вищими урядовцями i шляхтою, як i мiж офіцерами та духовенством. Вона iменно безпосередно перед своїм подружжям з Петром перейшла на православiв, а хоч сама була переконань дуже поступових та прихильницею французького вiльнодумства письменника Вольтера — то все ж виконувала демонстративно православнi релігійнi практики та тим позискувала собі провідникiв православної церкви.

Йiй треба було однак ще й спритного помічника-агітатора в спiдницi. Вона найшла його в особi молодшої о 13 лiт від себе княжни Катерини Воронцової-Дашкової, котрої сестра Єлисавета була власне коханкою Петра, мужа Катерини. Петро вiв взагалі дуже гуляще життя i навіть чванився цілком явно своїми коханками перед Катериною. Підчас своїх пiятик він почав давати своїм приятелям до розуміння, що як стане царем, то розведеться з Катериною, замкне її до монастиря, а Єлисавету-Дашкову вiзьме собі за жiнку. Катерина бачила отже, яка йiй грозить небезпека i тим енергiчнiйше повела пропаганду на користь своєї особи. В цiм помагала йiй дуже спритно Катерина Воронцова-Дашкова, людина також образована та прихильниця поступових ідей Вольтера.

Цариця Єлисавета умерла в перший день Рiздвяних Свят 1762 р. (по новому стилю, бо по старому був це ще 1761 рік), а названий Петро вступив на престол. З дуже сумною

міною складало військо йому присягу на вірність.

Ціла діяльність Петра III-го полягала на видаванні ріжних непродуманих добре указів та на відкликуванню їх. Він був великим прихильником пруського короля Фридриха II-го і старався впровадити у російським війську пруські порядки, не застановляючись над тим, чи все те відповідає російській національній вдачі.

Підчас пиру з нагоди заключення миру з прусакими, Петро так обидив свою жінку, що та аж вибухла плачем. — Більшість двораків станула — очевидно в тайні, — по її стороні; Катерина Дашкова робила свою пропаганду на царським дворі, брати Орлови робили те саме між гвардистами та взагалі між військом. До того Петро знеохотив для себе й духовенство, бо він легковажно відносився до церковних обрядів і приписів. Між духовенством отже вів пропаганду на річ Катерини митрополит Новгородський.

Не без того, щоби приятелі Петра не робили його уважним на це, що щось проти нього приготовлюється. Він навіть в маю 1762. підписав був уже наказ про арештовання Катерини, але якось дався намовити, що той наказ відкликав.

Та лучилася подія, що відразу поставила справу на вістрію меча, і або-або. Отже один із загбівників капітан Пассек упився раз, та в п'янім стані почав вихвалюватись, що незадовго вибухне революція, що він належить до заговору і що власне він є призначений до того, щоби царя Петра убити.

Його арештували і мали взяти на тортури — але Петро відложив на якийсь час слідство, а то аж до пори, поки покінчаться торжества, які він мав в пляні устроїти в царськiм замку в Петергофі, недалеко від Петербурга. То відложення справи коштувало його престола і... життя!

Державний переворот.

Тимчасом Катерина жила собі спокійно в Петергофі, не знаючи нічого про небезпеку, яка їй грожила через арештовання Пассека.

Однако ж її приятелі Орлови, а передовсім її подруга княжна Воронцова-Дашкова насторчила добре вуха і завчасу спостерегла велику небезпеку, яка не лише Катерині, але й їм грозить.

Вони знали, що наложать головою, коли б Петро вернув до Петербурга та від взятого на муки Пассека довідався про всі подробиці заговору проти нього.

Брати Орлови не могли ще рішитися на остаточний крок, але княжній Дашковій, що була душею цілого заговору — удалося їх спонукати до негайного ділання.

Вона ж знала, що за ними стоїть 10,000 гвардії, котра готова під їх проводом в огонь і воду.

Було це 28 червня о годині 6 рано, коли через алеї Петергофу в повнім гальопі надїхав якийсь офіцер і зажадав негайного побачення з царицею. — Був це Олекса Орлов, брат Григорія.

Катерина вийшла до нього бліда і дро-

жача на цілім тілі, однак по кількох мінутах тихої, шепотом розмови вона скоро себе опанувала. Вона пішла в свої покої, щоби убраться, а тимчасом запряжено коні до поштової карити, що вже від кількох неділь стояли на поготівлю.

Нарешті Катерина вийшла готова до поїздки, сіла в кариту і обоє пігнули до Петербурга. Пять верстов перед містом застали Григорія Орлова, що там уже ждав з носилкою на царицю. Тепер прискішеною ходою удалися вони до касарні Ізмайлівського полка гвардії. Застали там в сторожівні лише 12 жовнірів та тамбура, котрому наказали бубнити на алярм. Салдати — як хто міг, так убраний — збіглися скоро на подвіря, окружили царицю, та приймили її одушевленими окликами. Знайшовся вскорі і якийсь піп, і в той спосіб був Ізмайлівський полк першим, що зложив присягу вірності Катерині, яко вже пануючій самовладно цариці.

Звідси під проводом того пан-отця пішли заговорники до Семенівського полку, котрий також пристав до заговору. Потім всі пішли до казанської катедри, де вже поволі стягнулася решта петербурзької залоги. Явився тут отже між иншим і полк Преображенський і кінна гвардія. Одним словом всі війська гарнізону станули на стороні Катерини, славлячи її, яко „спасительку отечества“.

Тепер удалася Катерина до Зимового Двірця (палати), де вже зібрався сенат і святійший синод. І вони приймили з одушевленням її появу та зложили присягу вірності.

Уложено негайно маніфест до народа,

в котрім виказано, які то небезпеки загрожу-вали державі та православній церкві, коли б Петро далі полишився був на царськiм престолі — а спеціальні курери ще того самого дня розвезли той маніфест по всій державі.

На протязі цілої днини виходила Катери-на на балькон Зимового Двірця, щоби пока-зуватися все новим товпам одушевленого на-рода.

Одушевлення осягнуло однак найвищої висоти, коли вона в мундурі гвардії поїхала кінно до війська, щоби йому висказати свою подяку.

Скликана на борзі воєнна рада постано-вила, що Катерина має сама на чолі уже за-присяженого війська вимащувати слідуючого дня насупроти свого чоловіка; великий князь Павло має покищо полишитись в Зимовім Двірці.

Вечером цього дня поклалася Катерина пораз перший в ліжку, вже яко самодержавна цариця всеї Росії..

Тимчасом цар Петро займався в Орані-енбавмі приготованнями до святочного обхо-ду своїх імянин. Він хотів ще раз побачитись з Катериною, щоби — як казав своїй коханці Єлисаветі Воронцовій — дати послідні, ріша-ючі розпорядки що до своєї жінки.

Він хотів власне сідати до повоза, щоби їхати до Петергофу на снідання, на котре він був замовився — аж тут умисний післанець доручив йому листа. Віч перечитав його та усміхаючись відкинув пріч.

Було то власне повідомлення про заговор,

яке йому надіслав один з вірних йому генералів. Та цар не привязував до цього ніякої ваги; незадовго однак переконався, що справа не заслугує так на легковажання, як він собі думав.

Коли він приїхав до Петергофу, то застав замок пустим, а з непорядку в кімнатах видно було, що цариця в поспіху звідти виїхала. Та він все ще не хотів вірити вістям про революцію.

Він ходив по кімнатах та глядів за Катериною; її однак не було, зате приходили одна за одною застрашаючі вістки про перебіг цілого бунту. Нарешті надїхав гальопом один офіцер та приніс вістку, що Катерина має машерувати на чолі 15.000 війська на Петергоф.

Петро рішився був отже в той спосіб рятуватись, що сів зі своїм окруженням на човни і старався дістатися до лежачої на острові твердині Кронштадту. Однак коли наблизився до неї і з берега розпізнано, хто це їде — то звідти упало кілька стрілів в напрямі човнів. І Кронштадт станув по стороні Катерини. Петро отже рішився повернути до Оранієнбауму і там ждати на дальший розвій подій.

Тимчасом настав ранок другого дня, а війська петербурзькі лаштувались під проводом цариці до походу, — щоби Петра взяти в полон.

Вкінці явилася на білім коні цариця. Вона була в офіцерським мундурі Преображенського полка; через плечі мала вона синю ленту ордену Андрея Первозванного.

Катерина хотіла власне витягнути з піхви шпаду та завважила, що при ній бракує офіцерського дармовіса (портепе). Зажурена глянула вона навкруги, та ніхто не догадався, чого їй треба; аж виступив з рядів гарний, молодий хорунжий, зняв дармовіса зі своєї шпади і вручив Катерині. Вона запитала: хто ви є? — Він відповів: Потьомкин. Був це один з будучих коханців, а потім всемогучий її міністр та начальник всіх російських військ у поході на турків.

Підчас маршу на Петергсф стрінула Катерина післанця від Петра. Був це його надворний маршал Ізмайлов, котрий прибув з листом від свого пана. В листі тім запропонував Петро Катерині, що іменує її співрегенткою.

Та тепер вже було запізно на такі пропозиції.

Катерина зараз таки і подиктувала документ, яким Петро в понижуючих себе словах зрікається престола. Рівночасно дала вона Ізмайлову наказ: Петра, яко в'язня, перевезти до Петергофу. Окруження Петра страшно обурилось на домагання Катерини і числило на гальштайнську гвардію, що лишилася йому вірною. Та Петро не мав в собі досить сили, щоби щось рішучого постановити, і тому коли Ізмайлов заявив, що іменем Катерини він його арештує — Петро віддав йому свою шпаду та підписав акт відречення від престола.

В замкненій кариті поїхав отже Петро в товаристві Єлисавети Воронцової та Ізмайлова до Петергофу, де його поміщено в якихсь

далеких кімнатах. А рівночасно в передних парадних саях устроїла Катерина величавий прийом для своїх приятелів.

Петро зносив все з твердим супокоем, лише попав в розпуку, коли йому забрано його коханку Дашкову та відослано до Москви. Він однак скоро успокоївся, коли почув, що йому призначено на осідок невеликий замок Ропшу, пару миль від Петербурга. Туди мав він взяти з собою означене число своєї служби.

В цей спосіб цілий переворот доведено щасливо до кінця, а слідуєчого дня відбула Катерина, яко Самодержиця Росії, торжественний вїзд до царської столиці. При її боці їхав Григорій Орлов.

І так послідний Романов уступив з престола російських царів, а засіла на нім мала німецька княжна, що її колись дома звали „Фікен“.

Смерть Петра III-го.

Події, котрі наступили пять день по так щасливим для Катерини перевороті, позіставали довший час невияснені, а й тепер не мож ще сказати, щоби справа смерти Петра III-ого і її подробиці були вже цілком ясні і не насували вже ніяких сумнівів. — Очевидна річ, що — чим дальше відданого факту, тим тяжше його пояснити, але не виключена річ, що в тайних царських архивах, забраних тепер большевиками, найдуться нові джерела, що можуть кинути ясніше світло на смерть законного супруга Катерини II-ої.

Після дослідів істориків мала та катастрофа виглядати ось як:

Петро, прийшовши дещо до себе, почав висилати ноти до заприятельних держав з протестами проти його здетронізованя. Аж тут нараз приїжджають до нього з Петербурга нові гості: він сильно перелякався, коли побачив, що це в Олекса Орлов з кількома товаришами. Цей однак його заспокоїв, говорячи, що він приїхав в цілі повідомлення його про дальші розпорядження що до його особи. Йому — мовляв — признано всякі полекші і він зможе не лиш вибрати собі місце свого замешкання, але навіть забрати назад до себе свою коханку, Єлисавету Воронцову.

Такі вісти дуже утішили Петра, і він запросив гостей на снідання, при котрім очевидно не бракувало вина. Незадовго і його не стало і тоді казав Олекса Орлов принести бургундське вино, яке — як казав — про всякий випадок все з собою на дорогу брав.

Та ледве Петро потягнув пару ковчків з чарки, котру хотів випити за здоровля своїх гостей — коли нараз, мов поражений громом, упав на землю. Правдоподібно — або отруя, котру додано до вина — була заслаба, або Петро взагалі замало того вина випив — досить, що Петро, мучений корчами, зачав, мов шалений, бігати по кімнаті та з болю вити.

Заговорники у першій хвилі не знали, що робити — але Григорій Орлов, що також нагло на сцені зявився кинувся на Петра та старався йому пальцем отворити рот і відляпати решту отруйного вина. Та Петро укусив його в палець і він мусів собі дати спокій. Так перейшло декілька страшних мінут і вже

почали люде збиратися під вікнами — як нараз два підофіцери, що їх з собою Орлови забрали, кинулися на царя та зачали його придушувати подушками. Остаточо затягнули його до другої кімнати, і завязали йому на шию столову сервету і так задушили

Однак — як сказано — досі докладно не знати перебігу цілої справи. Будь що будь оба ті підофіцери, котрих брати Орлови забрали з собою згори для виконання катівської роботи — недовго тішилися надгородою за свій учинок. Їх вправді іменовано — про око прапорщиками та вислано в глибину Росії, але — річ ясна — свідки та співвинники такого страшного злочину вигідні для царининих приятелів не були: їх в гладкий спосіб спрятано зі світа...

В царській палаті в Петербурзі відбувалося світле прийаття, а Катерина оповідала власне свому дворові якусь масеньку анекдоту, коли приступив до неї льокай і сказав пару слів їй до вуха. Вона скорим кроком вийшла до сусідньої кімнати, де на неї ждав вже зі страшно зміненим лицем Олекс Орлов.

Він їй повідомив, що Петро III-ий перед кількома годинами помер. Катерина лише пару хвиль поговорила з Орловом і зараз назад вернулася до сальону зі своїм чаруючим усміхом на лиці. Тут вона докінчила своїм гостям те забавне оповідання і ніхто з них не спостеріг, що власне відбувся послідній акт кривавої трагедії, яких між иншим в історії російської монархії було більше...

Очевидна річ, що Катерина старалася

всякими можливими способами стрясти з себе всяку вину в тім злочині. І так до свого бувшого коханця, а пізнішого — з її ласки — польського короля Станислава Августа Понятовського писала вона, що Петро занедужав був на сильне розвільнення та на кольку. Вона підозривала, чи часом його офіцери, що його дуже ненавиділи, не строїли і тому казала його по смерті пороти. Але лікарі не найшли у нім отруї, а лише запалення кишок. Його властиво — після представлення Катерини — вбила апоплексія!

Приятелька Катерини княжна Воронцова-Дашкова представляє однак в своїх споминах ту справу инакше. Вона признає, що Олекса Орлов допустився того злочину і що вона зірвала з ним всякі зносини. Коли на другий день вона зійшлася з Катериною — то та сказала до неї:

— Моє обурення з нагоди цієї смерті не дасться висказати! Є це удар, що мною до землі кинув.

На це відповіла Дашкова:

— Це в справді заскора смерть з уваги на вашу і на мою добру славу!

Між паперами, що полишились по Катерині в особній дуже строго нею хороненій скрині — найшов князь Безбородко, що на приказ царя, Павла, сина Катерини, переглядав ті папери, лист Олекси Орлова, написаний вскорі по убійстві до Катерини, в котрім він виразно до злочину признається. Стверджена в цей спосіб невинність Катерини мала дуже Павла утішити.

Однако ж вже з цього, що досі сказано,

виходить, що Катерина так дуже невинною тут не була. Коли цей лист Олекси є правдивий, то пощо було властиво писати того, вже згаданого нами листа до Понятовського і представляти, що Петро згинув на мозговий удар?

Можливо, що Катерина не дала явного наказу замордувати Петра, але досить було зробити Орловим легкий натяк, нпр. що — мовляв — мертві не протестують, або щось іншого в тім роді, а ті, знаючи, чого Катерині треба — зробили Петрові кінець.

Так чи інакше — як бачимо — Орлови були головними виконавцями перевороту і вони перші — на випадок протиреволюції — були би відповіли шевю. Усунення Петра раз на все було отже передівсім в їх інтересі, але було і в інтересі Катерини. Вони, приступаючи до діла, знали добре, що їм за виконання того морду і волосок з голови не впаде. І так таки і сталось, а Григорій Орлов і далі щоночи з Катериною спав в однім ліжку. Це їй цілком не бентежило — а згаданий лист написала вона до Понятовського тому, що знала, що цей його в тайні не задержить, і що в цей спосіб тодішній пансько-дипломатичний світ дізнається скоро про його зміст і вона буде на зверх перед тим світом обмита з вини. А що вона й більше подібних листів до різних інших країв написала — це річ більше як певна.

Не улягає однак сумнівові ось що:

1) Що Орлови допустилися душоубства на Петрі III-ім;

2) що Катерина про це щонайменше вже по доконанню його довідалась;

3) що вона злочинців не покарала, а противно — дальше задержала їх у своїй ласці, а Григорія Орлова навіть і в ліжку.

Спірним тут може лише бути це, чи Орлови допустилися того злочину на наказ Катерини або в попереднім порозумінню з нею, чи ні. Коли візьмемо на увагу, що Катерина, ідучи до влади, в засобах не перебирала і на все була готова, то мусимо прийти до переконання, що співвина її у тім злочині є майже певна.

Катерина II. і Григорій Орлов.

По доконанім перевороті — посипалися, мов град, різні нагороди на тих, що Катерині у цім допомогли. Очевидна річ, що Орлови, а передівсім Григорій — дістали найбільше різних почестей та дарунків. **Григорій** став графом, генерал-адютантом цариці, генеральним директором укріплень, шефом кінної гвардії, а нарешті (по черзі) генералом зброї та рицарем синьої ленти. Довгі літа мав лише він один право носити мініятурний портрет Катерини на грудях при дірці на гузик. Він дістав в дарунку гарну палату в Петербурзі, добра в Естляндії та Лівляндії, разом з приналежними до них мужиками, та право на ужитковання з царських дібр Гатчини та Ропші. Окрім того дістав він грубі міліони в готівці.

Олекса став також графом, генерал-поручником, генерал-адютантом цариці, а підчас війни Росії з турками 1722 р. став він адміралом рос. фльоти, хочай на мореплавстві не розумівся ні в зуб. Кілько маєтків назбирав

він за свого життя видно вже хоч би з того, що по його смерті лишилося п'ять мільонів готівкою та 50.000 кріпаків.

Найстарший з Орлових Іван став графом, дістав кілька великих дібр разом з мужиками та річну пенсію у висоті 20,000 рублів.

Наймолодшого Володимира казала Катерина виховати, мов якого князя, та вислати на трилітню науку в Німеччину. Коли повернувся — став відразу директором Академії наук та дістав 130,000 рублів річної пенсії.

Григорій Орлов, коханець цариці, був грубої вдачі та й загоностий, від чого нераз і цариця терпіла. Але він був їй незвичайно вірний, і вона могла все покладатися на його привязаність, його рішучість та на його незвичайну осторожність. Він то відкрив три змови проти цариці та здусив їх в самім завязку.

Він мав навіть добру, непримушену волю стати мужем цариці, але Державний Совіт, котрий впрочім все послушно сповнював кожде бажання „государині“ — в тім випадку став окунем. Канцлер державний граф Панін заявив рішучо, що пані (мадам) Орлова ніколи не могла би бути царицею Росії.

Григорій замешкав очевидно, як і кожний пізніщий коханець, в царській палаті в кімнатах, сумежних з кімнатами цариці.

Таке життя Катерини з Григорієм Орловим тревало вже більше, як 10 літ і нарешті переїлося їй.

Треба знати, що вона була в своїм роді вірна своїм коханцям. Коли мала одного — не допускала до себе других, так, що в данім ча-

сі вдоволялася вона лиш одним. Але гіркі дні, чи там ночі мав такий царський любас! Домогання, які ставляла до нього цариця, були дуже великі і не кождий доріс був до такої виснажуючої, нічної служби. Один з них — Ланскої — наложив був навіть головою. Тому заки цариця рішилася на нового любаса — мусів він піддатися оглядинам лікаря та одної зі старших „фрейлин“ (за Ланского була нею Проскурихіна), щоби ствердити по можности — чи він буде в силі виконувати, як належить, свою службу на повне вдоволення ненаситної цариці.

І тут треба ствердити одно:

Цариця Катерина II-га була безумовно збочена на тлі половім: вона терпіла на так звану „німфоманію.“ Є це ненаситна жадоба полової насолоди, безмежна і неперестанна. Для жінщини робучого чи середнього стану є таке збочення великим нещастям, бо мусить довести до великих конфліктів в родині, до пониження в очах суспільности і до сумного — остаточно — кінця. Я чув про три такі випадки в священничих родинах в Галичині. Одну з тих нещасних я знаю особисто. З уваги на свої діти і дуже чесного чоловіка, вона спромоглася на рішучий крок: вона кинула чоловіка й діти та пустилася в світ за очі.

Вона однак ніде, очевидно, не могла загірті місця, бо її збочення мусіло остаточно вийти на верх. Я не чув досі про способи лічення такої психічної недуги, але припускаю, що тут лиш хіба при помочи суггестії мож би дати раду.

І в Катерини II-ої була така хвороба, але

вона не потребувала її лічити: вона попросту старалась себе по можности якнайспокійніше полово вдоволити і це їй, що була такою могоучою — приходило дуже легко. Мала ж вона до вибору тисячі здорових офіцерів і простих вояків, котрих одним почерком пера могла переініти в старшину. Так отже і бувало, а царицині вибрики були для її надворних дармоїдів прямо чимсь святим та не підпадаючим ніякій критиці. Впрочім і її попередники на престолі російських самодержців не були ліпші, хоч не мож у них найти вже того явного збочення. Коли нпр. хто запитав яку надворну „фрейлину“ царя Петра „Великого“ († 1725. року) від кого вона має дитину — то часто почув відповідь: „Ласка його царського величества дарувала мені її.“

За приміром найвищого двора ішла, очевидно, і російська шляхта, дворяне, котрі, використовуючи особливо кріпосне право — заводили у себе прямо гареми.

Та розпуста перейшла потім і на російську буржуазію взагалі, а полова неморальність стала з часом сталим, майже обовязковим причандалом російського, дешевого революціонізму. На тім полі іще найлегше і, скажім по правді, — таки і найприємніше маркувати революційність!

Тай ми, українці, на всіх землях суці, не можемо похвалитися чистотою родинного життя.

А між тим який повчаючий і важний приклад у цім відношенні дає нам **нарід жидівський!** Майже дві тисячі літ тиняється він по цілій кулі земській, нераз серед страшних

переслідувань — але він — не лиш не загинув, але ще й розширяється, росте в багатства і впливи, та ще тепер намагається здобути для себе назад свою давню вітчину — Палестину. Лише **чисте, взірцеве родинне життя** — зробило його таким відпорним і витривалим на всі історичні невзгоди!

Через своє становище цариці могла Катерина на тім царськім дворі, що й так привик до ненормальности в кожній області життя — дозволяти собі на все. Треба однак признати, що чи то вона, чи другі в її присутности — могли собі дозволяти на масні оповідання та анекдоти, як лише хіба у відповідній обслоні. На зверх — заховувалося приличність, хоч її кождочасний любас („фаворит“) усе був коло цариці, і з ним вона ставала у першій парі до танцю.

Та і найревніший коханець з часом Катерині переїдався і їй нарешті бажалося зміни, тим більше, коли йшло о такого брутального та загонистого чоловіка, яким був Григорій Орлов. Вона його прямо боялася, дріжала перед ним. В який то отже спосіб його позбутись, щоби не наробив іще якої біди?

В р. 1770. лучилася добра нагода до цього.

В Москві вибухла **чума**. Катерина скористала з цеї нагоди, щоби якось хитро-мудро, невеликим коштом позбутися Григорія Орлова зі свого оточення. Вона йому представила, яку вдяку здобуде собі він у цілої нації, коли поїде до Москви і коли йому поведеться побороти ту страшну заразу.

Остаточо — Гріша дався намовити і в

окруженню пишного двора та в товаристві спосібних лікарів — він виїхав до Москви. Тут і справді через заходи тих послідних удалося йому обмежити чуму лише до одного місця та не допустити її поширення. Він і повернув у „Пітер“, мов справжній тріумфатор, а на його прийяття виставлено тріумфальну браму та вибито пам'яткову медаль.

Оп'янілий своїм успіхом Григорій і не запитав, як його вороги, що знайшли приступ до уха цариці — почали вже свою роботу над його поваленням.

В році 1772. вислала його цариця знову — у пишнім окруженню, яко свого повновласника до Волощини, щоби довершити мирові переговори з Туреччиною.

Але тепер лучилося щось цілком несподіваного.

Серед грімких торжеств, устроєних в його честь у Фокшанах — він одної гарної ночі десь зник з воєнного табору. — Він узяв звичайний поchtовий віз і без всякої непотрібної перерви пігнався до Петербурга, де — як гадав — він цілком несподівано появиться.

Але там вже знали добре, до чого він спосібний, і тому видали відповідні розпорядження. — Безпосередньо перед столицею варту його повіз задержала і заявила йому, що він до неї їхати не сміє, але мусить найперше відбути квантанну.

Григорій скаженів з лютої і негайно вислав до Катерини курера. Але від цариці надійшла дуже холодна відповідь: вона — мовляв — розуміє, що для нього квантанна мусить бути дуже прикрою, але вона радить

Йому власне для того, щоби на якийсь час виїхав до свого замку в Гатчині. Проти такого у формі просьби виданого наказу він був безсильний і тому, хоча скаженів з лютости, то таки виїхав до Гатчини. Заходить питання: „Що ж такого сталося в Петербурзі підчас його неприємності?“

Отсе Катерина набрала нараз відваги зірвати з всемогучим Орловим, а немало причинилося до того нове знаомство з офіцером Александром Васильчиковим.

Був це російський дворянин, старшина кінної гвардії. Він був гарного росту, а разом образований, тож і не було тяжко звернути на нього увагу цариці, котра знаходила в розмові з ним не мало приємности. І незадовго в кімнати, в котрих досі мешкав Орлов — спровадився Васильчиков. Він дістав титул виконуючого службу шамбеляна, а недовго потім і ордер Александра Невського. Перед його дверима стояла день і ніч варта, зложена з гренадирів.

Та нове любовне щастя не прийшлося Катерині без закаламучення!

Хотяй і як відчувала вона свою могутність, то як лиш прийшла коли бесіда на Орлова — вона проявляла такий острах, немов би знаний її мужеський і рішучий характер цілком десь заподівся. Коли Панін старався її успокоїти і представляв безосновність такої боязни, відповіла вона йому: „Ви ще його добре не знаєте. Він є в силі і мене і великого князя (цебто Павла) замордувати“.

Вона наказала при дверях своєї спальні зробити сильну, залізну засуву і один з льо-

каїв з пістолею в руді мусів стояти перед ними на варті. З огляду на такий переляк цариці, її двір уважав за відповідне вступити в переговори з Орловим, тим більше, що й сам він хотів забезпечитись від вибухів його ненависти. Цариця післала йому мільон рублів, котрі, як казала, була йому винна і жадала від нього, щоби він зложив всі свої достоїнства, звернув її портрет, а сам вибрався в подорож по Європі. За це дасть вона йому 150 000 рублів річної пенсії, а крім того 100 000 рублів в ціли вибудовання нової палати в однім з його дібр. Коли би він на це не згодився, то буде інтернований в Ропші, там, де замордовано Петра III. Та його відповідь не випала так, як собі бажано. Він вилупив з мініатюрного портрету цариці брилянти та відіслав їх цариці, з завіткою, що сам портрет він може звернути лише в її власні руки. Увільнення його з урядів повинно бути оголошене особним указом, а що до його подорожі, то він, по укінченню квантанни гадумє вернутися назад до Петербурга. І справді, одної гарної днини він так, якби нічого не сталося, увійшов в кімнату цариці. Катерина, узрівши його, мало не зімліла. Прийшло до спокійної виміни слів та до остаточного замирення. Цариця надала йому титул князя та дарувала 6000 мужиків і срібну, у Франції споруджену заставу на стіл, що коштувала чверть мільона рублів. Орлов, тепер вже князь, дарував знов цариці славний брильянт, котрий і доси носить його ім'я, а котрого вона не хотіла купити, бо уважала ціну зависокою.

Власне тепер, коли це пишу — грають у

Відні вже по 176. раз оперету, яка зветься „Орлов“, а яка відноситься до того дорогоцінного брилянта. Він тепер мабуть в руках у большевиків.

Одначе Григорій Орлов пізнав, що хотяй Васильчиков давно вже пішов в дубину, то Катерина вже не для нього. Він сам добровільно пустився в подорож і остаточно одружився. Під впливом своєї жінки, він цілком відтягнувся від двірського життя і лише час до часу його відважні критичні уваги викликували велику сензацію. Незадовго ум його почав затемнюватися і він 1783 року помер.

Бунт Пугачова.

Позбувшись такого загонистого заведіяки, як Григорій Орлов, повинна би була властиво Катерина почувати себе цілком безжурною і щасливою.

Одначе тіль замордованого Петра III-го не давала їй спокою не лише в її свах, але і в дійснім життю.

То тут, то там виринали нові претенсії самозванців, котрі представляли себе за Петра III-го, який ніби то втік перед переслідуванням з боку Катерини і її прихильників так, що в царській гробниці похоронено властиво цілком иншого, чужого чоловіка.

Найбільше клопоту наробив Єміліян Пугачов.

Єміліян Пугачов уродився 1720 року, як син простого донського козака; служив в армії та брав участь в поході проти турків. В

році 1770 він виступив з війська, був якийсь час у Польщі, а потім вернувся домів.

В році 1773. він підняв бунт проти цариці Катерини, представляючи себе за Петра III го, до которого він і справді був дуже подібний. Він позискав для себе не лише значну частину російських козаків, але і селян-кріпаків. Його бунт був спочатку дуже успішний і він здобув декілька твердинь над Уралом та Доном. На його сторону перейшла більша частина башкірів, вотяків, пермяків і татарів. Він одначе, замість іти походом на Москву, стратив багато дорогого часу через облогу Оренбурга та через порядкування свого двора. Генерали Катерини Галіцин, Панін, а остаточно Міхельзон побили його і він утік між своїх козаків, котрі одначе дали спокусити себе великою за його голову призначеною нагородою, увязнили його і видали царському урядові.

Його, мов якого звіря, привезено в клітці до Москви, бито кнутом, а 10 січня 1775 року на публичнім місці в Москві розрубано живцем на чотири части.

Тут я позволю собі навести те, що про пугачівський бунт пише теперішній російський історик М. Покровський.

На його думку, причиною того бунту була не одна лише земельна тіснота — вона тільки до краю загострювала становище по всій Росії. Були й місцеві причини і ці місцеві причини були інші; це видно вже з того, що спалахнула селянська революція і виявила найбільше впертости якраз у східній країні Росії, — на Уралі і в Поволжю, — де як-

раз земельна тіснота не могла бути найпершим лихом. Тут треба згадати, що цей час, друга половина XVIII. віку, був часом першого розквіту московського хлібного торгу. Московська пшениця вже просилася за море; Катерина II. вже воювала з Туреччиною, щоб одчинити тій пшениці двері; Поволзькі ж і Приуральські губернії ще й тепер найбільш хлібні й найбільш продуктивні. Тут тяжіння поміщика до додаткового продукту було найгострішим, селян же було ще, порівнююче, мало: через те визиск селянства в східній Росії відзначався особливо нелюдськістю. Тут панщина, яка по інших місцях брала в селянина 3—4 дні на тиждень, доходила подекуди до 6—7 днів. Хоч би й мав селянин великий учасок, то коли б же в нього був час на тій частку господарювати? Бувши вже в тодішній Росії рабом скрізь, селянин у цих місцях був рабом більше, ніж деінде, нагадуючи негра американських плянтацій, або раба в старовинному Римі, що свого не мав нічого, усе панське.

В такім становищі перебувало не тільки хліборобське населення, але й кріпаки — робітники уральських гірничих заводів. Це має особливу вагу тому, що з уральських гірничих робітників і селян (останні повинні були для заводів рубати ліс, підвозити руду, копати стави і т. п.) склалася вся сила Пугачова. Пугачов, донський козак походженням, оперував спочатку на Тереку, (північний Кавказ), де грав видатну роль, а згодом опинився на річці Уралі (яку тоді звали Яїком) і застав тамтешнє козацтво в великому хвилюванні

Яїцькі козаки жили більше всього (як почасти й тепер живуть уральці) з рибних промислів. Вони ловили рибу, солили її і відсилали в Росію. Але сіль була урядовою монополією, а соляний відкуп на Уралі захопила в свої руки козацька старшина. Козацька маса була в старшини, як у мертвій петлі: не обмежувались соляним податком, старшина накладала на козаків ще різні інші, вже цілком незаконні податки. Козаки повставали власне проти своїх отаманів-визискувачів. Але на допомогу отаманам наїздили військові команди з Оренбургу, і козаків немилосердно вгамовували. Безліч козаків було покарано кнутом, заслано на каторгу, віддано в салдати. Лють була страшенна і коли Пугачов оголосив себе „чудом врятованим“ Петром III., козаки почали прилучатися до нього звідусіль. Коли Пугачов запитував перших, хто приїхав до нього, чи ж вони його приймуть, вони в один голос йому відповідали: „Приймемо, батьку, тільки заступись за нас, та проти старшини допоможи, вона нас в пень зруйнувала, своїм шкуродерством“.

Здавалося б, що й це повстання урядові Катерини II-гої було так само легко задавити, як і попередні. Висланий проти Пугачова генерал більш за все боявся того, щоб той не втік, не вислизнув йому з рук. (Пугачов одного разу був арештований, як „Птрро III.“ і щасливо втік). Замість того, через кількатижнів згодом тікав уже сам цей генерал. Чому ж це так трапилося? А тому, що назустріч Пугачову пішло „всвообщее черні волненіє“, „внутрі і вне злодейства, предательство і не-

послушаніє от жителєй“, як писав до Петербургу другий генерал, надісланий замість першого. А в першу чергу загальне хвилювання охопило уральські заводи з їхнім кріпацьким робітничим і селянським населенням. „І тут, — писав з Петербургу англійський посол своєму урядові, — велике число мідних гармат, вилитих на урядових заводах, дісталось в руки бунтівників, а в тім числі й один з заводів Демидова; кріпаки й селяне цих заводів прилучились до бунтівників“.

Тут брехня тільки те, що Пугачов „зруйнував“ заводи: насправжки заводи на нього працювали, постачали його порохом і кулями. Люде, що знали лити гармати, знали з них і палити; вкупі з кулями й порохом Пугачов одержував з заводів і артилеристів, а вони були кращими від урядових. Участь уральських гірничих робітників дала пугачівцям технічну перевагу над військом Катерини II. А мандрівні народи Приуралля, особливо башкири (яких царська адміністрація нещадно мордувала, — після одного повстання було їх винищено до 30 тисяч) підпомогли Пугачову кіннотою. Коли він з'явився з усією тою силою на Поволжя, в нього була справжня армія.

Коли б Пугачов одразу пішов на Москву, він, можливо, мав би повний успіх: в Москві і в Тулі робітники теж хвилювалися, а дворянство охопила цілковита паніка. Але козаки примусили його затриматися під Оренбургом, де сидів був найбільший, по їхньому, ворог — губернатор. Тут Пугачов загаявся, а Катерина виграла на часі. — До Уралу було стягнено великі військові сили. Побитий у кількох

боях, Пугачов і тепер був ще страшним. Він сіпнувся нарешті туди, куди йому треба було йти з самого початку — по московському шляху на Казань; скрізь його зустрічали з тріумфом не тільки селяне, а й духовенство з хрестами й хоругвами, з переляку перед селянами. Поміщикам довелося скоштувати гіркої, — за часи пугачівщини їх було винищено кілька тисяч. „В Москві — писав один сучасник — холопи й фабричні і вся численна чернь московська, сновигаючись по вулицях, майже отверто виявляли бунтівний свій нахил і приязнь до самозванця, котрий з їхніх слів, несе їм бажану свободу“.

Яку ж свободу ніс їм Пугачов? В своїх „маніфестах“ він „дарував“ „всем находящимся предже в крестьянстве і подданстве помещиков — верно-подданими рабамі собственно нашей корони“ — бути, пояснюється далі, „вечно казаками“, „не требуя рекрутских наборов, подушних і прочих денежных податей, во владеніи землямі, рыбними ловлями, солянимі, озьорами — без покупки і без оброку (чиншу)“. Це була, як бачимо, повна програма визволення селян, не тільки з їхньою землею, але й з поворотом селянам усіх вигід, будь коли віднятих у них і в козаків поміщиками й відкупщиками (рибні лови й соляні озера віддавалися на відкуп). Мало того, касувався не тільки безпосередній гніт торговельного капіталу через кріпацьке право, а й посередній через податки; крім подушного, за яке вже згадувалося вище, разом з рекручиною, маніфест звільняв селян „от всех прежде чинимих — от злодеев дворян, градских мздоім-

цев і судей — крестьянам і всьому народу налагаємих податей і отягощенієв“. Таку ґрунтовну перебудову, що знищувала весь зміст буття кріпаковласницької держави, маніфест, зрозуміло, не міг'обіцяти перевести силами однієї царської влади, іменем якої було написано маніфеста. Отже, вкінці він закликав селян вести діло власними засобами і поміщиків „протівників нашої власті, возмутітелей імперії і разорітелей крестьян, ловіть, вьзніть і вешать“.

Цей маніфест не тільки не припускав політичного перевороту, але, навпаки, зберігав самодержавну владу в усій повноті. Скаравши свого маленького царя-поміщика, люде повинні були залишитися слухняними рабами великого поміщика — царя. Автор пугачівського маніфесту (це був мабуть не Пугачов, людина мало письменна) зовсім не зрозумів, чому й для чого тримається самодержавіє, не розумів, що нема змоги зберігти коронований вершечок кріпаковласницької держави, зруйнувавши весь її фундамент. Але не можна його за це винуватити тим, коли ми знаємо, що й за сто років після того освічені люде, професори, теж думали, що можна і визволити російський народ і одночасно залишити царську владу. Зате маніфест краще цих освічених людей 1860—1870 років розумів, що визволити селян — значить знищити поміщицьку владу зовсім, до тла. Він тямив, що коли поміщик залишиться, то залишиться й хоча б шматок кріпацького права.

Пугачову пощастило винищити чимало поміщиків, але поміщицького стану винищити Катерина II.

не пощастило. В центральну, корінну поміщицьку Росію його не допустили. Його війсьсько було досить добре організоване, щоб бити невеличкі урядові команди, але, щоб змагатися з цілою урядовою армією, — на те Пугачова не вистачило. Одкинтий од Казані після кривавого бою („злодеї на мене наступали с такою пушечною і ружейною пальбою і с таким отчаяніем, когво только в лучших войсках найті надялся“, — писав начальство генерал, що бився під Казанню з Пугачовом), але зовсім ще не знищений, Пугачов кинувся вниз по Волзі і хутко весь край теперішніх Симбірської, Самарської та Саратовської губерній запалив суцільним селянським бунтом. І щойно під Царицином пугачівську армію остаточно розгромлено.

По страченню Пугачова селянські повстання придушено з дикою лютістю, а цілі села винищено військовими командами. Ще довго довкола всіх сіл повстанчого краю стояли шибениці і колеса на пострах „злodeям і преступникам подлого состоянія“.

Упоравшись з пугачівщиною, кріповласницька російська держава ніби ще більше осатаніла. Якраз після цього Катерина II поширила кріпацьке право на Україні. В дійсности державна влада відчувала великий переляк. Вирішивши, що повстання пішло з того, що на місцях не було досить начальства й поліції, Катерина побільшила число губерній зі всім їхнім чиновницьким апаратом. Тепер один губернатор припадав на 300 000 мешканців, підчас коли передше в одній лише московській губернії було їх більше, як два міліони. Кате-

рина утворила нові поліційні органи, як нпр. капітанів-ісправників і т. д. Переляк цей підсичувався тим, що селянські заворення не угавали від цієї пори вже ні за одного царювання, так, що кождому з нащадків Катерини доводилось з ними мати діло.

Нові погляди на бунт Пугачова.

В осмій книжці „Красного Архива“ видруковано пять документів, котрі відносяться до історії Пугачівщини і котрі кидають цілком нове світло на той рух, його розвій і його остаточну невдачу. Досі думано, що пугачівщина, розпочата в яїцькім козацькім війську, скоро перемінилася у великий соціальный пожар, що захватив величезну територію і обняв в однім повстанчім пориві всі бунтуючі елементи: і козаків і інородців (то є башкирів, татар і т. д.) і кріпосних мужиків. Кождий слідующий етап того руху мав би бути новим торжеством Пугачова, новим поширенням піднятого ним бунту.

Однак коли би в цей спосіб глядіти на Пугачівщину, то лишається незрозумілим, в який спосіб такий рух, що йшов так від побіди до побіди, нараз луснув і упав якраз по тім, коли, переступивши Волгу, він готовився перемінитися в повстання всього кріпосного селянства.

Отже розвязка цього питання полягає в тім, що пугачівщина хотяї поширювалася все на нові території, то одначе цілком не „росла“ і не „зміцнювалася“. Її успіхи були нічим иншим, як лиш оптичною злудою. В дій-

сности було це лиш киданням собою Пугачівців то сюди, то туди в наслідок їх невдач. Пугачов перекинувся в Башкирію після того, як він програв під Оренбургом. Він показався на Волзі під Казанню, коли генерал Міхельзон витиснув його з Башкирії. Властивий козацький рух, як такий, провалився вже під Оренбургом. В Башкирії Пугачов почав на короткий час цілком другий рух, а то інородчеський, котрий також зліквідував генерал Міхельзон.

Коли Пугачов став над Волгою, то перед ним отворилася перспектива, що він стане провідником правдивої мужицької революції. Одначе він на це не відважився і власне в сам той час навсупереч радам його оточення потягнув назад в чисто козацький край на Дон і Яік. Його скорий рух вниз по Волзі не був „зростом революції“, але звичайним відступом перед правительственным військом, що наступало йому на п'яти. Пугачов спішив до своїх козаків та не підозрівав, що козацтво вже остигло від бунтівничого настрою та що в нім дозрів плян видати Пугачова правительству.

Перший оголошений в „Краснім Архіві“ документ, це маніфест Пугачова з 17 вересня 1773. року, виданий в той день, коли первісний відділ Пугачівців, який числив лише 80 люда рушив на Яіцький городок. В тім першій маніфесті самозванця його програма має лише вузько-козацький характер. В тім маніфесті „амператор Пьотр Фьодарович“ заявляє козакам, що він їм дає і ріки, і землю, і трави, і грошеву пенсію, і олово, і перох, і хлібні

провіянті. От і все. В той сам день розіслано маніфести в татарській мові по селищах недалеких іногородців. Переклад такого документу оголошено рівно ж в „Краснім Архіві“. Пугачов взиває у нім всіх, щоби з охотою вийшли йому на стрічу, щоби видіти — як він казав — „мое благословенное лицо“. Одначе ціль цілого руху означена так, як і в попереднім маніфесті з додатком: „Кто будетъ противиться: бяринь, генераль, майорь, капитань — голову того рубите, а имущество его грабьте і несите царю“.

Третій документ є датований з 3 марта 1774. року. То було на передодню провалу під Оренбургом і цей документ свідчить, як в тім часі була вже підірвана повага Пугачова між козаками. В нім говориться, що коли б який козак наніс „високообладающей особѣ нашей несносную, поносную обиду“, заслуживающую смертной казни, то — „требовать отъ всего общества на то голосовъ, простить ли его или учинить смертную казнь“, чтобъ смотря на то, „каждой всегда возмогъ признавать и почитать насъ за дѣйствительнаго и природнаго своего чадолюбиваго монарха“.

З того бачимо, що Пугачову тоді вже усувалась земля зпід ніг, а два тижні по виданню цього указу князь Галіцин під Татіщевською станицею розбив Пугачова на голову і він пропав без вісти.

Показалося потім, що він втік у край башкірів, де вибухнув бунт проти російської влади. Там положення Пугачова було дуже трудне. Він з одної сторони в осібних маніфестах обіцяв башкірам віддати всю землю

Башкірії і вивезти звідтам російських поселенців, з другої сторони мусів здержувати башкірів, щоби не робили пакостей тим поселенцям.

В місяць пізніше Пугачов, прогнаний з Башкірії генералом Міхельзоном, стояв уже під Казанню і 12 липня вже здобув її. Тимчасом на Поволжю вибухнув бунт кріпосного селянства і здавалося, що Пугачов стоїть на вершку свого успіху. Загально ждали, що він піде на Москву і Петербург. А тимчасом і сам Пугачов прийшов до переконання, що його пісня вже кінчиться. По-перше, російський уряд, що досі легковажив цілий бунт, вислав нарешті проти нього більші сили, а по-друге козацтво не мало охоти піддержувати селянського повстання, але перемучене задумало вернути до своїх станиць. І Пугачов, на велике розчарування своїх найближчих дорадників, рішив іти замість на Петербург — на Дон, потішаючи своїх приятелів, що він піде на столицю, як прийде відповідний час. Але це було лише покиненням поля битви. Він не мав певности, що Дон його підтримає; уступаючи перед правительственными військами, видав маніфест до донських козаків. Він говорить у нім, що „амператоръ укрився до часу між народом тому, що сенатори і дворяни нарушили закон православної віри, завели німецькі звичаї та „богомерзке брадобритіє“ і другі неприличности та задумали остаточно знищити яцьке, донське і волжське козацтво. Тепер Петр Федорович знов появився і під його скиптр поклонився „народ оренбурської і казанської губернії, башкирська і калмуцька

орда, саксонські німці кольтоністи на Волзі і волжські козаки“. Маніфест взиває донців, щоби вірно служили царю, котрий потерпів велику нужду. Всі, хто ставиться на службу в його військо, дістануть по десять рублів на рахунок платні. Одначе ті візвання і обіцянки вже не робили вражіння. Чар, яким був окружений Пугачов, вже зник, і коли генерал Міхельзон наніс йому рішучий удар, за Сарептою, то його дальша доля була рішена; його найближчі спільники звязали його і дня 14 вересня 1774 р. під Яіцьком видали його капітанові Мавріну.

Невдача бунту Пугачова відбилася дуже діймаючо на долі України. В тім же самім році, коли Пугачова страчено (1775), наказала Катерина II. зруйнувати Запорожську Січ, а останнього кошового Кальнишевського вивести до Соловецького монастиря на Ледовім морі, де він мучився аж до 1803 року, коли то він, маючи 112 літ життя, помер. Коли б було удалося повстання російських мужиків, то хоч очевидно Пугачов, удаючи дальше царя Петра III. був би і задержав монархістичну форму правління, то все таки мав би він багато до роботи в упорядкованню Росії на нових підставах і мусів би здержати заборчу політику дотеперішнього російського царства.

Тоді певно відновилась би гетьманщина та автономні порядки в ній, а можливо й це, що Запорожжа стало би було тим осередком, навкруг котрого була би витворювалася нова українська держава. Кальнишевський розумів вимоги нового часу і тому став оселяти

землі запорожські виходцями з Полтавщини, Київщини, Чернігівщини, а навіть і з Галичини. Через кілька вже років, степів запорожських не можна було пізнати. Де колись хвилювалася висока тирса, там тепер простіралися розкішні лани, а поорана віковична цілина давала величезні урожаї. Тоді і склалася між Запорожцями приказка: „Як був кошовий Лантух (1750 р.), не було що всипати в лантух, а як став кошовим Кальниш то зявилися паляниця і корж і книш“.

Кальнишевський, яко чоловік просвічений і розумний, бачив добре, що настала инша пора, відколи не стало наскоків з боку татар і турків. Само рибальство і ловецтво не могло лишитися самотнім способом проживання Запорожців, і тому він старався переробити поволі те Запорожжа, що було властиво воєнним орденем в роді німецьких лицарів на півночі, або мальтійських на острові Мальта — на звичайну мирну республіку з осілим селянським та міщанським населенням.

На випадок успішної селянської революції в корінній Росії, були дані для утворення української держави дуже великі, та на жаль бунт Пугачова не повівся і на дармо полилося тільки російської козацької та мужицької крові.

Катерина разом з російськими дворянами побідила, а в цей спосіб і доля України була запечатана. Вина тут не мала й останнього гетьмана Розумовського, що замість використати впливи свого брата, мужа цариці Єлисавети, і скріпити на Україні автономічні порядки, а по можности і заложити

українську армію, він більше часу тратив на забавах, бенкетах та театральних виставах, очевидно устроюваних не для українського народу, але для своєї надвірної зволочі. Він, правда, поробив великі реформи на полі судівництва, але цього було замало, щоби могло стати за підставу до відновлення української державности.

Про бунт Пугачова є в москалів велика наукова література, а хто хоче у привмний спосіб запізнатися з тим предметом, найперечитає собі роман Пушкіна „Капітанская дочь“ та „Черный годь“ Данилевського.

Потьомкін, подорож Катерини на Україну і в Крим.

Слідуючим по Васильчиківі коханцем Катерини був Григорій Потьомкін, син небагатого шляхтича, пенсіонованого майора. Він уродився 1736. року і підчас перевороту служив власне у кінній гвардії в Петербурзі. Він то був власне тим, що підчас першого перегляду військ, який відбувала Катерина, позичив їй свого дармовиса від шпади. Вже тоді запам'ятала собі цариця його ім'я, а ще більше звернув він на себе її увагу, коли він, яко перший, приніс їй відомість з поля боротьби, що Пугачова взято до неволі. Він остаточно позискав серце Катерини в той спосіб, що розпустив вістку, немов то він через нещасливу любов до цариці хоче вступити до монастиря. Вона отже зробила його своїм коханцем і цей енергічний і перебіглий чоловік відіграв визначну роль не лиш в її життї, але

і в тогочасній історії російської держави. Він цілком опанував Катерину і став наймогутнішою людиною в Росії тим більше, що вмів заціпити в цариці не лиш любов до нього, але й боязнь перед ним.

Не лише сама Росія, але й сусідні держави дрожали перед його волею, а найвищі не лиш російські, але й чужоземні відзнаки прикрашали його груди. Пізнавши докладно вдачу Катерини, він умів, як ніхто инший, збуджувати в її грудях жадобу слави і нових подвигів та заохочувати її до все нових нерав дуже газардових акцій. Вона виступила у війні о баварську спадщину, яко посередничка, а коли в 1780. році німецький цїсар Йосиф II. їдучи через Галичину на Броди, прибув до Росії, вона під впливом Потьомкіна далася йому намовити до союзу, зверненого проти Туреччини. Хто кого властиво при тій нагоді піддурив — не знати. Правдоподібнішим є, що піддурено Йосифа II., котрому Катерина рапила зайняти Італію. Будь що будь в році 1783. Росія здобула Крим, а хоч Потьомкін вислугувався лиш другими генералами, то дістав він титул „тавридського князя“.

Потьомкін був настільки розумний, що знаючи, як Катерина любується у зміні любовників, по двох роках служби, яке наложник, добровільно уступив і лиш застеріг собі, що слідуючі її коханці не можуть ними стати проти його волі.

Найчеснішим між ними був офіцер гвардії Ланской, котрий одначе обняв ту „посаду“ щойно за позволенням з боку Потьомкіна і за заплаатою йому сито тисячів рублів. Було

це в 1780 році, а хоч Катерина мала тоді вже 50 років, то Ланскої таки справді її любив, лише для неї жив та не мішався ані до політики, ані до двірських інтриг. Одначе витривала „нічна служба“ так його знищила, що він на великий жаль Катерини помер в 27 році життя, то є вже по трьох роках своєї виснажаючої „служби“. Смерть його взяла собі Катерина дуже до серця так, що протягом 8 місяців не могла себе потішити і навіть цілий той час занедбувала справи державні та політику взагалі. Нарешті під впливом своїх близьких приятелів вона рішилася взяти собі наново коханця. Потьомкін підставив їй 21-літнього підofiцера Ермолова, котрого іменував своїм адютантом. Та Ермолову перекрутилося в голові і він почав легковажити собі Потьомкіна, а навіть його перед царицею висмівати. Потьомкін одержав в 1784 р. три мільйони рублів на упорядкування Криму. Тимчасом минуло кілька років, а Потьомкін нічого не зробив, а гроші розтратив. Ермолов звернув на це увагу цариці а та, при нагоді сказала це Потьомкінові. Цей цілком отверто признався до вини, і ще одержав від цариці асигнату на дальших три мільйони.

Коли раз в річницю вступлення Катерини на престол приїхав Потьомкін до Царського Села, а Ермолов, будучи певним своєї перемоги, дуже нечемно і думно його прийняв, то Потьомкін без пардону вдерся до покою цариці і виразно зажадав від неї, щоб вибрала між ним, а любасом. Коли б Ермолов і надалше лишився при цариці, то він присягає йому страшну пімсту, але коли цариця Ермо-

лова прожене, то він ще з більшою посвятою буде служити їй і державі. Цариця безумовно на все згодилася. Прикликано Єрмолова, і Потьомкін в її присутності наказав йому виїхати на 5 літ за границю. На дорогу дано йому шістьдесять тисяч рублів, а крім того сто тисячів рублів в дарунку.

Потьомкін призначив для цариці нового коханця-капітана Мамонова, а намовивши її до подорожі на Крим, щоби оглянула новонабуті провінції, взявся з цілою енергією до приготування тої подорожі.

Катерина любила незвичайні фантастичні підприємства та рада була показати Європі свою могутність. На ту подорож призначено десять мільонів рублів, то є майже четверту часть тодішнього державного бюджету. Ніколи може не вложено стільки праці, не ужито стільки помислів, як підчас тої славної подорожі Катерини на Крим, — 1787 року.

Вона виїхала 18. січня з Царського Села в оточенні около двіста карит і з кінцем лютого станула в Києві. Хоч вже по дорозі до Києва приготував для неї Потьомкін величезні овації, то тут було устроєне для неї найпишніше прийняття. Треба знати, що це було вже по першій поділі Польщі (1772), але шляхта польська навипередки поспішала до Києва щоби поклонитися „найяснейшей протекторце“ а рівночасно, щоби так у неї, як і в Потьомкіна, інтригувати, проти свого власного короля. Це їй не дуже вдавалося, бо Катерина в тім часі потребувала Станислава Августа для дальших своїх плянів.

Подорож Катерини на Крим є славна

в історії головно з т. зв. „потьомкінських сіл“. Що до них не можна собі виробити властивого правдивого поняття. Річчю певною є, що Потьомкін наказав всюди, куди мала переїжджати цариця, направляти старі дороги і будувати нові, та підправляти замки й палати, в яких мала цариця задержуватися. Є також можливо, що ставлено ріжні нові хатки і віллі, щоби тим замаркувати, як ті недавно здобуті нові краї загосподаровуються. Одначе не можна припустити, щоби зловж Дніпра казав Потьомкін ставити декорації з дощок, котрі мали представляти нові заложені села. Таке шахрайство міг би хоч би дехто з чужинців при помочі далековида відкрити та цариці донести. Цілий обман полягав правдоподібно лише в будованню тих малотревалих домиків, а дальше в заганянню людности з її товаром на означені місця та в переганянню одних і других в ночі на найближчу стацію над Дніпром, куди Катерина, пливучи з Київа на галері (дарабі), мала причалювати.

Одним словом обман був, але не в тій формі, під котрою тепер взагалі розуміється т. зв. „потьомкінські села“, цебто лише театральні декорації, розставлені по берегах Дніпра.

Цілу дорогу з Царського Села до Київа відбула Катерина в великій кариті, а радше в домику на колесах, в котрім був кабінет і сальоник на 8 осіб зі всілякими приборами. Той домок тягнуло тридцять коней. На нічліг були приготовані вже по дорозі відповідні доми, а при ліжку Катерини на стіні висіло величезне зеркало. Коли вона потиснула відпо-

відну пружину, то зеркало підносилося й відкривало друге ліжко, призначене для Мамонова, тодішнього коханця Катерини.

Король Станислав Август їхав цілий місяць з Варшави до Канева над Дніпром, де станув 24 марта, і тут ждав на Катерину аж до перших днів мая, коли вона нарешті на своїй галері 6 травня приплила під Канів. Для нього було дуже важне бачитися з царицею й дістати від неї дозвіл передовсім на зміну польської конституції так, щоби престол польський був діличний. Він мав ще більше ріжних просьб до цариці, але вона заявила йому, що такі річі на галері не полагоджуються, але що коли вернеться до Петербурга, то подумає над ними.

Король просив її, щоби конче задержалася до 8 травня, то є до дня його іменин, і щоби перенеслася до Канівського замку. Але власне це було би її найбільше женувало. Вона ж мала зі собою свого Мамонова, а годі було жадати від короля, щоби і в Каневі він приготовив два ліжка з зеркалом між ними. Тому на замок пішли лише російські міністри, котрих король прийняв пишною вечерою. По вечері спалено в Каневі на горі пишні штучні огні (фаєрверки), котрим Катерина приглядалася, стоячи на своїй галері на Дніпрі. Вона в жаден спосіб не хотіла задержатися до 8 травня на королівські іменини, але в ночі з 6-го на 7-го травня над раном поплила дальше вниз Дніпра.

На границі Криму привітав її Потьомкін тріюмфальною брамою, на котрій стояла над-

пись: „Туди веде дорога до Царгороду“. Одначе до сьгоднішнього дня москалі до нього не доїхали, хоч пробували кілька разів. Царгород — це місто, що його турки відібрали грекам і воно безумовно грекам належиться.

Катерина II-га й Україна.

Я вже на самім переді отсеї розвідки зазначив, що Катерина II-га була тою, котра — як казав Шевченко — „доконала вдову сиротину“ — цеб-то нашу Україну. Це, що розпочав „первий“, то є Петро Великий (великий для Росії — не для нас), це вона з великою послідовністю докінчила і на могилу української самостійности — звалила останній камінь.

За цариці Єлисавети Петрівни поправилося значно положення українського народу з тої причини, що українець Олекса Розум, член надвального хору, став коханцем, а дальше й чоловіком цієї цариці. Його і його брата Кирила іменовано графами і вони вже звалися Розумовськими. В році 1744. цариця Єлисавета відвідала свою тещу на Чернигівщині, а потім заїхала і до Києва, котрий їй дуже подобався. Вона це висказала й голосно: „Возлюби мене Боже в царстві небесному Твоєму так, як я люблю народ цей благородний і незлобивий“.

З цього прихильного до України настрою скористала українська старшина і подала цариці в Києві просьбу, щоби вона дозволила вибрати нового гетьмана. Цариця прийняла це прихильно до відома і тоді таки назначено

на гетьмана молодшого брата Олексі, чоловіка цариці, Кирила Розумовського. Це був молодий, але просвічений чоловік. Указ про вибір гетьмана видано 1747 р., але кандидат на гетьмана не спішився їхати на Україну так, що його вибрано гетьманом аж 1750 року на зборах козацької старшини в Глухові. Сто один вистрілів гарматних возвістило ту радісну новину Україні. Йому призначено на столицю Батурин та надано великі маєтності насколо Гадяча, але що найважніше то те, що знесено на Україні усякі московські комісії та т. зв. „міністерську канцелярію“ і наказано московським урядовцям виїхати з України.

Як бачимо, зроблено великий крок наперед для усталення української автономії, але Розумовський за балями та бенкетами і світа божого не бачив і лише суди зорганізував на новій автономній підставі.

В листопаді 1761 року гетьман виїхав до Петербурга і тут належав до тих, котрі помогли Катерині, жінці Петра III-го, захопити в літі 1762 р. російський престол.

Катерина була однак велика централізаторка і вона вже перед тим була добре поінформована, що до відносин в російській імперії. Вона старалася знести поволі й хитро автономні права поодиноких провінцій і тому у тайному наказі поручила прокуророві Вяземському ось що: „малая Росія (цеб-то Україна) Ліфляндія і Фінляндія — це країни, котрі управляються на підставі наданих їм привілеїв, котрі годі відразу знести. Годі однак ті провінції уважати за чужоземні і поводитись

з ними, як з чужоземними. Їх треба в усім порівняти з російськими землями. Коли в Малоросії не буде гетьмана, то треба вважати, щоби й думати за нього забули". Вона і видала 10 грудня 1764 року указ, котрим гетьманський уряд скасовано. Розумовського для потішення іменовано генерал-фельдмаршалом і він потім трицять літ жив то за границею, то в Петербурзі, то в Московщині. Щойно 1794 року він поселився в Батурині, де й дев'ять літ пізніше помер.

На Україні замість гетьманського уряду встановлено „малоросійську колегію“, котрої головою став граф Румянцев з титулом російського генерал-губернатора. Та колегія складалася з 4 українських і з 4 московських членів, а граф Румянцев був п'ятим москалем у ній. Завдання тої колегії було таке:

1) перевести перепис населення, бо досі центральний уряд не збирав ніяких податків з України,

2) не дозволяти вільно переходити людям з місця на місце, з земель одного дідича на землі другого,

3) звернути увагу на те, що українська старшина і духовенство ненавидять усе, що московське.

4) пильно стерегти, щоби та ненависть не ширилася між народом на Україні і тому наказано було удавати, ніби то уряд обороняє простий народ український перед його таки ж панством і старшиною.

Була це дуже підступна політика російського уряду, котра однак не дуже удавалася. В році 1767 скликала Катерина до Петербурга Катерина II.

заступників усіх народностей російської держави в комісію „для сочиненія нового положенія.“ Були це свого роду конституційні збори: щось такого, як „учредітельное собраніе“ в Москві 150 р. пізніше. На тій комісії українські послы, а передовсім лубенський шляхтич Григорій Полетика, палкими промовами обороняли права і вільности України. Полетика був здається і автором славної у відписах з рук до рук ходячої історії України, що звалася „Історія Россовъ“ Та всі старання українських делегатів на ніщо не придалися, бо московський уряд твердо стояв при своїй засаді „слідовать своїм непреклонним ршеніям“ та вживати давного свого способу, котрий би мож звати новим большевицьким словом „розслоювання людности“, то є пускати одну суспільну класу на другу. В тій власне цілі заведено в р. 1783. кріпацтво, котрим прикріплено селян до землі, що належала до поодиноких земельних власників. Цариця, роздаючи тисячі десятин землі ріжним панам і генералам, не дивилася на це, що там вже сидять селяне; вони ставали відразу невільниками нових панів. Селяне, живучі на землях, що належали вже здавна до козацької старшини і української шляхти, мали досі бодай спроможність переселення. Тепер вони те право тратили і ставалися також приналежним до землі інвентарем. В році 1785. цариця надала козацькій старшині і шляхті грамоту на дворянство, завела дворянські установи, а козацькі ранги переіменувала на „чини“. Тим старалася вона цілком прихилити козацьку старшину та шляхту на свій бік, що їй майже вповні удалося. Були ще вправді па-

тріоти в роді Капніста, котрий 1791 року їздив до Берліна і старався о поміч Пруссії на випадок повстання українців проти Москви, але Прусія на це не пристала. Тимчасом козацькій старшині зачали подобатися нові порядки, і вона з „самоотверженністю“, котра дуже подобалася Катерині, старалася о нові „чини“ й посади, а особливо о „жалування“, цеб-то о пенсії. Катерина уважала той послідний спосіб за найкращий, щоби новій українській шляхті вибити автономні ідеї з голови.

Тут годилося б застановитись над тим, чому польська шляхта не дала себе так зрусіфікувати, як українська, котра небавом виріклася навіть рідної мови, а приняла російську.

Отже не треба забувати, що злука України з Москвою наступила ще в 1654 році і що вже в тім часі москалі поволі, але послідовно насаджували своїх урядовців на Україні. Рівночасно московська церква старалася всіма силами знести відрубности, які були в церкві на Україні, а зосібна в церковних книжках, та поволі завела цензуру церковних книг.

Коли на Україні у XVIII. століттю друкарська штука цілком приупала, то це треба завдячувати лише приказам, які виходили з російської централі.

У Польщі між першим поділом її в році 1772, і третім в році 1795 розвинулося дуже гарно письменство і взагалі наука, а то головно завдяки знесенню ордену Єзуїтів, при чім єзуїтські монастирі і маетки перейшли на державу.

Ті маетки перейшли під заряд так званої

„комісії едукаційної“, котра перевела на велику скалю шкільну реформу в Польщі та піднесла на високий ступень освіту, заснічену досі вповні Єзуїтами. — Все те діялось на протязі панування Станіслава Августа, людини високо просвіченої, працьовитої і схильної до реформ. Хотя він мав на нещастя до діла з дикою, нездисциплінованою та зрадницькою шляхтою — то все таки найшлися між нею і люде, що зрозуміли його чесні заміри і йому допомагали. Польща вправді, яко держава, упала, але культура її помимо того не затратилась, але основи її, покладені за Станіслава Августа, стали підставою до величавого її розвитку власне в часі державного поневолення поляків. Полякам помогла тут не мало ріжниця віри між ними, то є порабоченим народом, а пануючими над ним москалями.

В українців однаковість віри з вірою їх панів-москалів причинилася власне до тим легшого окацаплення української інтелігенції.

Повертаючи до часів Катерини II. та до положення нашої нації за її часів, треба піднести, що власне низький стан нашої культури в тих часах причинився до так скорого зростіщення нашого дворянства. — Причинилася до того немало таки і безхарактерність його, та його „самоотверженність“, котру собі так хвалила Катерина.

Та „самоотверженність“ була тяжким, смертельним гріхом! Власне українці причинилися найбільше до збудування і скріплення російської держави, вони й найбільше причинилися до порабочення свого власного народа.

В два роки по смерті Катерини, то є в 1798 р. вийшла „Енеїда“ Котляревського, а коли її і тепер ще читати, то не мож прямо надивуватися тому багатству, тій буйности тодішнього українського життя! І те життя лишати на боці, відрікатися свого народа і ставати „московським каламарем“ — як казав Шевченко, то яка ж це страшна та підла зрада!

Очевидна річ, що — попри закріпощення українського селянства — найбільшою провинною Катерини зглядом України було зруйнування „Запорозької Січи.“ Це можна однак уважати за злочин лише з нашого становища, а не — оцінюючи річ зі становища московсько-державного. Монархічна Росія не могла чейже терпіти під своїм боком такої республіканської організації, що була захистом для всіх незадоволених елементів на прочій Україні, а передовсім для кріпаків, утікаючих від самоволі дідичів. Повставали крім того безперестанні спори за запорозькі землі, котрі московський уряд заселявав безправно ріжними чужинцями. — Росія переводила власне плян забрання Криму і других татарських земель, а Польща була на найліпшій дорозі до остаточного поділу. Існування Січової Республіки ставало отже чимраз більше неможливим. Але коли Росія — виходячи зі свого державного інтересу, приступила до її ліквідації — то не було ніякої потреби робити це в такий звірський спосіб, як це фактично зроблено.

Безсердечне замкнення Кальниша в Соловиськім монастирі, заслання січового писаря

Івана Глоби на Сибір, судді Павла Головатого в Тобольський монастир, а прочу старшину у різні кріпости та казамати — де вони й по-вмирали, зрабовання військового скарбу, церкви та табунів, знищення до тла січових будинків і церкви, та зимовників по паланках — все то були великі, нічим неоправдані акти звірства і то з боку православного уряду проти таких же православних — лише що „хаклов“!

А треба взяти ще на увагу, що Запорожці не боронилися, хоч їх було тоді в Січі 10,000 з 20-ма гарматами, що вони властиво добровільно піддалися.

Землі запорозькі пороздавано ріжним московським та польським панам. І так князь Вяземський дістав 100,000 десятин, князь Прозоровський 100,000 десятин, граф Каменський — 19,000 десятин, граф Браніцкі 21,000 десятин і т. д. Був це рабунок на велику скалю тим страшніший — що народ, живучий на тих землях, закріпощено і змушено робити тяжку панщину. Той перехід зі свободи у панську неволю гарно представлений в романі Мирного: „Хиба ревуть воли, як ясла повні.“ Раджу кождому перечитати ту славу повість.

Не менше підду ролю відіграла Росія за часів Катерини в справі гайдамацького повстання в 1768. році. Діялося це на виразний наказ з Петербурга — отже щонайменше за відомістю Катерини. Полковник донських козаків Гурев, що стояв під наказами генерала Кречетнікова, облягаючого польських конфедератів в Бердичеві — заманив до себе підступно Гонтю, Залізняка та других гайдамацьких

та козацьких провідників ніби-то на бенкет, а потім увязнив їх, люто їх мучив, а відтак віддав на мученичу смерть.

Рідко подибати у всесвітній історії другий приклад такої безмежної підлоти!

Було це впрочім лише одно огниво з того ланцуха неправди і кривди, котрим обкрутили москалі й поляки український народ на підставі ще Андрусівського трактату з 1667 року, хоч він первісно був заключений лише на 13 літ. Рижський договір з 1920 року між большевиками та Польщею — це лише копія Андрусівського: одним і другим закріпили наші сусіди поділ поміж себе української землі!

Виходячи зі становища інтересів російської імперії — слушно назвали російські історики Катерину II-гу — „Великою“. Зі становища інтересів українського народу — можна її лише „сучою Катериною“ назвати, як це влучно й зробила народна пісня.

Вдача Катерини II-ої.

Не в так легко подати точну і слушну характеристику Катерини. Не забуваймо, що вона була німка з роду і мала властиво французьке виховання, в яким в першій половині XVIII. століття виховувала дітей німецька аристократія. Перейшовши на православ'я і ставши російською великою княжною, вона старалася навчитись російської мови, але ніколи поправно нею не говорила. На її дворі панувала французька мова і французька ноша. Вона одначе старалася нічим не обидити російського

національного почування, а зосібна до російського духовенства відносилася з великою пошаною. Цілком инакше поступав собі її чоловік Петро, котрий, малпуючи пруські звичаї, нехтував на кождім кроці все, що російське. Це й причинилося не мало до його згуби.

Цікаву характеристику Катерини II-ої подав англійський посол при російським правительстві Ганнінг. В рапорті до свого уряду з дня 8. серпня 1772 писав він ось що:

„Цариця не має ніякого привязання до свого народа, а одиноким мотором її діл є ненаситна жадоба слави. Та ціль стоїть у неї без порівняння далеко вище, чим добро держави. Коли б ми не прийняли цього за мотор її діяльности, то мусіли би ми вважати її божевільною, коли вона так багато публичних діл піднімається, з величезними коштами тай в найбільших розмірах закладає колегії та академії, одначе не лиш що не допроваджує ні одной з тих інституцій до якоїсь степені досконалости, але навіть розпочатих будівель ве кінчить“.

„Та сама жадоба слави кермує і її політикою. Тим користується зі звичайною у нього зручністю пруський король, а то в тій ціли, щоби Росію прихилити до своїх плянів“.

Катерина засіла на престолі, облятім кровю її чоловіка. Вона про це могла забути, але й народ цього їй не забув, і тому вона старалася о все нові смілі підприняття, щоби лише зайняти увагу підданих. Російському народові, як каже історик В. Калінка — подобається все маніфестація сили, хоч би й несправедливої: пхатися наперед, приказувати, поневіряти дру-

гими, які з мусу або доброї волі — піддаються, є це насолода, якої рідко котрий москаль годен собі відмовити.

Вже в першій році її пановання писав французький посол Беранже своєму урядові, що „імператорка, котра в справах внутрішніх є звичайно дуже обережна, предвиджуюча і аж на диво нерішуча, то коли лиш іде о справи заграничні, набирає відразу рішучого тону думання.

Без уваги на це, що в таких справах їй особисто ніяка небезпека не грозить, вона все піддобрюється народові, котрого гордість і справді не мало може знести“.

Всяке дійсне або уроне упокорення стрясало серцем Катерини і будило в ній жадобу пімсти. Опанована почуттям пімсти, вона кидала на бік всякі згляди на розвагу і аж тоді здержувалася, коли противник, знищений і позбавлений зброї, лежав без душі під її ногами.

До того треба додати, що вона мала при собі „фаворитів“, котрих з нічого — підносила до найвищих достоїнств, і котрих драпіжність і амбіція підбуджувана дарами — потребувала все нових жертв і без перерви підюджувала все до нових займанщин

В таких випадках менше рішала випробована розвага міністра, ніж ризикуюча смілість коханця. Цариця удавала, що слухає дискусії, буцім то розважаючи в своїм умі супротивні погляди, але майже все прихильовалася на ту сторону, котра імпонувала більшим розгоном, а притім запевнювала безкарну добич. „Лише блазні не уміють рішатися!“ — гово-

рила вона нераз, а як що раз рішила — це вже не підлягало новій дискусії.

Князь Адам Чарторийський, що рівно ж дістався під Мацейовіцями до неволі, а котрого вона незадовго зробила адютантом свого внука Александра, каже про неї у своїх споминах:

„Ніхто не хотів розуміти, щоби мож оцінювати поступовання цариці після звичайних засад слухності; противно — сама слухність мусіла підлягати її рішенням“.

Ніхто не смів оцінювати, розбирати — але мусів сліпо виконувати. Загониста — оскільки йшло о рішення справи, — вона була дуже пильна, осторожна та передбачаюча, при виконанню і нічого не хотіла лишати до рішення сліпому випадкові. Вона мала справдішній мужеський розум і гарт духа, але при тім ніяка жінка, що коли-небудь сиділа на престолі, не могла з нею рівнатись в штуці удавання, і у веденню дуже широких інтриг.

В одній хвилі і в тій самій справі вона уміла відограти стільки роль, скільки було головних діячів. Кождий з них був переконаний, що лише він сам знає її думку, і нераз вмовляв в себе, що то він царицею кермує. А тимчасом — то власне вона уміла до останньої хвилі затаїти перед ним свої думки.

Зі всіх людей, що її окружали, один лише Потьомкин міг сміло почванитись, що мав на неї тревалий вплив; він був рівно ж такий амбітний і загонистий, як і вона, але коли було треба, то заявляв їй безграничну любов. Зі всіх європейських монархів, що стояли в ближчих відносинах до неї, один лише Фридрих II-ий давав собі з нею раду, бо перевищував

її холодним, обчислюючим розумом, а до того був так, як і вона, людиною переворотною.

Що до тих монархів зауважити треба, що коли в Римі 1773 року розв'язано орден Єзуїтів — то вони в себе, в своїх державах дали їм захист, де те нещастя людського роду передержало критичний для себе час, щоби в році 1814 воскреснути до нового життя. Коли би не тих двоє монархів, ми не мали би тепер сумнівного щастя потішуватись видом зезуїтчених Василіян та Редемптористів, що одні, як і другі, є лише осібним виданням єзуїтів.

Катерина піддержувала стало зносини з найбільшими ученими і філософами свого часу, зосібна з французькими. У філософа Дідрота вона закупила цілу бібліотеку і запросила його на свій двір. Крім того вона вела живу переписку з Гольбахом, Д'Алямбером, Грімом, а передовсім з Вольтером. Вона й видала декрет, зносячий тортури, хоч це лишилось тільки на папері.

Сасько-гатайському дипломатичному заступникові баронові Грімові вона видала припоручення, щоби він для неї закуповував всяку важнішу новинку на літературнім або мистецьким полі. Вона вислала російських учених у різні краї своєї держави, щоби вони описували їх.

Вона належала взагалі разом з Фридрихом II-им та Йосифом II-им до так званих „просвічених деспотів“, котрі будь що будь витиснули своє клеймо на історії Європи в другій половині XVIII. століття.

Хто би хотів перечитати інтересну книжку

про Катерину II-гу і її часи, зосібна про пору, коли її любасом був Ланской — най перечи-тає російську повість Івана Лукаша (мабуть родом „малоросса“) під заголовком „Графъ Каліостро“ (Берлинъ 1925).

Смерть Катерини II-ої.

Коли я починав писати отсю працю — то не було моїм заміром написати докладної історії пановання тої цариці. Досить було навести деякі характеристичні факти з її життя та зясувати відносини її і тодішнього російського уряду взагалі до України.

Хто прихильється до монархізму, той має на Катерині II-ій правдивий і клясичний тип монарха (в тім випадку — монархині) — в цілій повноті. Самоволя, господарка фаворитів в роді Потьомкіна, попирання інтересів панів, повне нехтовання простого люду і його праці. Тепер, в 130 років по смерті Катерини II-ої, такого чистого деспотичного монархізму ми вже не бачимо, але є ще монархізм конституційний з деспотом замаскованим. То гарно так зоветься „конституційна монархія“, такими були Австрія та Німеччина, коли тимчасом найважливіша справа: оголошування війни і вислання мільонів люда на ворожі кулі — залежить від волі одного чоловіка!

І в конституційних монархіях грають рішаючу роллю різні „любимці“ монархів, їх підлизанки, котрих вони очевидно набирають собі з пануючих кляс. Таке страшне право, як право оголошування війни, лишати в руках одної людини — це ж чисте божевілля! І на жаль

щойно остання світова війна дала народам криваву, страшно криваву научку — що то значить таку велику власть давати в руки одному чоловікові, котрого неодвічальність ще особно законом устанавлюється.

Народи мусять самі брати свою долю в свої руки і спільними силами будувати підвалини своєї будуччини!

По тих увагах переходжу до опису, як та могоуча Катерина II-га закінчила своє життя.

Подав його в своїх споминах Ю. Немцевич, що разом з Костюшком дістався зранений до неволі, і два роки аж до смерти Катерини сидів у Петро-Павловській кріпости.

Москалі за зле йому брали не лиш те, що воював проти них, але ще більше те, що будучи послом на варшавський сойм, він відважно, і з іронією атакував царицю та її коханців Зубова та Самойлова.

По смерти Катерини він ще 2 тижні сидів у тюрмі, заки і його на підставі указу царя Павла увільнено. — Цілий Петербург оповідав собі в тім часі подробиці смерти цариці і тому оповідання Немцевича заслугує вповні на віру.

Цариця Катерина перебула ніч з 14 на 15 листопада 1796 року після свого звичаю в однім ліжку з любасом своїм Плятоном Зубовим. Рано встала цілком здорова, сама — як була привикла це робити — запалила у коминку огонь, загріла каву, а випивши її — сіла коло столика, щоби написати якийсь білет. Перед тим відслала пріч свою гардеробяну довірену служницю. — Підчас того пи-

сання вона почула наглу потребу піти на сторону. Було тоді около години осьмої зрана. — Годину пізніше прийшли міністри зі своїми паперами, а не найшовши її — ждали. — Так минула ще одна година — а льокай її Захарієв, думаючи, що цариця проходиться по Зимовім огороді Ермітажу — пішов туди її шукати. Він оглянув кожний кльомб, всі чародійні місця того шклом покритого огорода — але надармо. Нарешті прийшла йому була думка заглянути до виходка: хоче відчинити, але двері замкнені; кличе — але нема відповіди. Він отже пхнув сильніше, двері відскочили і він побачив ось що: Катерина II-га, пострах світа, утиснителька цілих народів — сидить на стільці з задертими до гори ногами в цілком непристойній позиції; черево іще рухавься, вона ще глипає очима, але нічого не бачить, бо вже була без змислів. — Наскорі їй пущено кров, але це не змінило її стану.

Поляк Ілінські, що був на службі у великого князя Павла, довідавшись про ту катастрофу, сів чимскорше на сані та поїхав до Гатчини, щоби донести про це Павлові. Він його застав, як рббив якийсь млинок: „Гляди! — каже до нього Павло — як те колесо обертається: кожде його перо раз в на горі, то знову на долині. Є це образ долі кожного з нас“.

На це сказав Ілінські: „Пера ваші будуть тепер все на горі. Я вас поздорбвляю тепер, яко імператора, бо самозванниця Катерина — перестала жити“!

„Чи ж це можливе?!“ крикнув Павло та

став Ілінського обіймати та цілувати. Він взяв його до своїх саней та поїхав чим скорше до Петербурга. По дорозі зустрічають вони Ніколу Зубова, брата коханця Катерини. Цей також спішив до Гатчини, щоби принести Павлові ту радісну вість. Зубов, побачивши Павла — вискакує нагло з саней, клякає в снігу та верещить з цілої сили: „Поздоровляю вас гасударем!“

На це відповів Павло лише словами: „Садись, дурак!“

Не минуло й дві години, як вже Павло станув перед ложем, на котрім лежала його мати. — Вона була непритомна, лише черево ще дальше рухалося. Поляк Северин Потоцькі, що в цей день був, яко шамбелян, власне на службі — оповідав, що не було нічого більше потішного, як та власне хвиля. — Вона була іменно дуже прикрою для зібраних двораків: з одної сторони вони бачили свою „гасудариню“, що більше, як 30 літ була панею їх життя і майна, а котра могла ще кожної хвилі назад до себе прийти, очуняти, — з другої сторони вони знову бачили Павла, в повній силі віку.

У тім тяжкім положенню для них стало немов голкою магнетичною, що показує дорогу — власне черево цариці: коли воно живіще почало було рухатись — всі наближались до неї; коли ж рух черева вільнішав — всі горнулись до наслідника престоло. — Такий непевний стан у цариці тривав цілих 36 годин, бо аж тоді черево перестало рухатися. — Коли лікарі її розпорили, то найшли, що в голові трісла була жила і кров заляла мозок.

1812/2

Тепер щойно великий князь Павло, проголошений царем — вхопив одною рукою державні віжки, а другою бич до поганяння коней. — Він охоче пустився гальопом з нетерпеливістю молодого фірмана, що довго ждав на ту насолоду: сидіти нарешті на кізлі.

Похорон цариці відбувся з незвичайною парадною. Але Павло, у котрого назбиралось за стільки літ чекання не мало злоби на Катерину, казав відшукати моці свого замордованого батька Петра III-ого, що був свого часу без всякої паради у церкві св. Александра Невського похоронений — і виставити ту домовину разом з домовиною Катерини, та їм обоєм рівночасно зрешті пишній похорон.

На тих домовинах казав він дати напис: „Розділені за життя — получені по смерті“.

Підчас похоронного походу — казав Павло Баратинському та одному живому ще Орлову, що оба брали участь в замордованню Петра — робити службу при його домовині. Не забув він і на останнього любаса Катерини Плятона Зубова; тому знову приказав щоби з маршалківською ганебною ліскою робив службу при небіжці. Він заявив йому: „Ти так вірно і примірно служив моїй мамі за життя, то і по смерті її буде тобі приємно бачити себе при її боці!“

Можна собі представити, що в них унутрі діялося, коли мусіли на таким позорищі, серед тисячів людей, котрі знали, в чім тут річ — робити таку посмертну, шамбелянську службу!

Друкарські помилки.

На стор. 4. вірш 4. згори замість „1884.“
має бути „1784“

На стор. 4. вірш 7. здолу замість „прась-
кий“ має бути „пруський“.

На стор. 9. вірш 6. здолу замість „28.
червня“ має бути „28. червня 1762. р.“

На стор. 13. вірш 10. здолу замість
„гальштайнську“ має бути „гольштайнську“.

На стор. 22 речення: „Тай ми, українці,
на всіх землях суцї не можемо похвалитися
чистотою родинного життя“ — дісталось до
отцеї книжочки „Рясту“ через непорозуміння
і не походить від Др. К. Трильовського.

На стор. 37. вірш 10. згори замість „бярин“
має бути „боярин“.

На стор. 53. вірш 15. згори замість
„оцінюючи“ має бути „оцінюючи“.

За редакцію відповідає Олена Кузьма.

STAROSTWO w KOŁOMYI.

EGZEMPLARZ OBOWIĄZKOWY.

Nakład 3000 egz.

dnia 30/12 1928 r.

ВИДАВНИЦТВО „ОКА“

Коломия, Євангелицька ч. 7.

видало досі в I. серії:

1. А. Чайковський: На уходах ч. I.	2'—
2. А. Чайковський: На уходах ч. II.	2'—
3. П. Куліш: Чорна рада, хроніка (нове видання).	2'—
4. А. Чайковський: За сестрою (5. вид.)	1'50
5. А. Чайковський: Віддячився	2'—
6. М. Ординців: Запорожці в Сарагоссі	2'—
7. М. Гоголь: Тарас Бульба (з образками)	2'—
8. Д. Мордовець: Гетьман Мазепа I.	2'—
9. Д. Мордовець: Гетьман Мазепа II.	2'—
10. К. Поліщук: Гуляйпільський батько ч. I.	2'—
11. К. Поліщук: Гуляйпільський батько ч. II.	2'—
12. І. Зубенко: Вірка	2'—
13. Филипчак-Зубенко: Княгиня Романова	2'—
14. А. Чайковський: Побратими.	3'—
15. А. Чайковський: До слави (друкується).	
16. П. Куліш: Михайло Чарнишенко (I. том друкується)	

В II. серії:

1. А. Куприн: Остання любов царя Соломона	1'—
2. М. Мельник: На ріках Вавилонських	—50
3. Б. Келерман: Праведні душі	1'—
4. Д. Мережковський: Леонардо да Вінчі (друкується).	

З давніших видань в на складі:

1. М. Кузьмова: Українська читанка II.	1'—
2. „ „ Проти филь	1'50
3. „ „ На стрічу сонцю золотому	2'—
4. М. Левитський: Про хліборобські спілки	—40
5. Д. Макогон: Учительські гаразди 2 часті	1'—
6. Н. Толстой: Думки про народне освітання	—50

Замсвятити на адресу:

О. КУЗЬМА — Коломия, Євангелицька ч. 7.

„РЯСТ“,

ЯК ІІІ. СЕРІЯ ВИДАВНИЦТВА „ОКА“

виходить періодично, що-місяця малими книжочками — до 4 аркушів друку, в художньою окладинкою, — в ціні лише

===== 50 сотиків! =====

В передплаті ще дешевше, бо тільки:

На рік — 5 — вол.
В КРАЮ: На ½ року — 3 — „
На квартал — 1.50 „

Для закордону: на рік — 1 дол. ам.

Окрема книжка — 10 цент.

На зміст книжок складатимуться події з нашої і наших сусідів минувшини, описи наших земель і інший цікавий і повчаючий матеріял.

ДЕШЕВО!

ЦІКАВО!

ВИПУСК 1. А. Чайковський. — Гетьман Сагайдачний.
„ 2. Др. К. Триловський — Російська Цариця Катерина ІІ.

Зголошуйте передплату на адресу:
О. КУЗЬМА, КОЛОМІЯ,
ЄВАНГЕЛИЦЬКА, 7.